

102. Знайдзіце ў сказах фразеалагізмы, растлумачце наяўнасць або адсутнасць прыстаўных галосных.

1. З раніцы да позняй ночы брыгада ..рве жылы, да знямогі высільваецца (*М. Капыловіч*). 2. А я ж ..рвала глотку на ўвесь бор! Дзе ты прападаў? (*З. Бядуля*). 3. Каб не ..рваць сабе душу, ён ледзь не бегма падаўся адсюль (*І. Кудраўцаў*). 4. У млыне Крушынскі ніводнай хвіліны на месцы не можа ўстаяць. Яго ..рвуць на кавалкі — то туды, то сюды (*З. Бядуля*). 5. Цяпер госці ўсе былі на зборнай і ..рвалі жываты ад смеху (*Я. Колас*).

Запішыце фразеалагізмы ў адпаведнасці з прыведзенымі значэннямі: ‘бесперапынна турбаваць просьбамі, даручэннямі’; ‘вельмі моцна гаварыць, крычаць, спяваць’; ‘цяжка, з вялікім напружаннем працаваць, надрывацца на рабоце’; ‘вельмі моцна і доўга, да знямогі смяяцца’; ‘моцна трывожыцца, хвалявацца, мучыцца’.

Практ.
103–1,
103–2

103. Складзіце з прапанаванымі парамі слоў сказы так, каб у адным выпадку была прыстаўная галосная, у другім — не было. Запішыце.

Ілгаць — лгаць, ільняны — льняны, ірвануцца — рвануцца.

§ 13–17, 12, 18

§ 12. Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных

104. Дапоўніце тэкст лінгвістычнага паведамлення. Праілюструйце яго прыкладамі.

Звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова вымаўляюцца Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца Каб праверыць правапіс літар, што абазначаюць звонкія і глухія зычныя гукі, трэба

Шыпячыя зычныя перад свісцячымі вымаўляюцца як Свісцячыя зычныя перад шыпячымі вымаўляюцца як Каб праверыць правапіс літар, што абазначаюць шыпячыя і свісцячыя зычныя гукі, трэба

Аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова і перад глухімі, азважэнне глухіх зычных перад звонкімі, прыпадабненне шыпячых да свісцячых і свісцячых да шыпячых на пісьме не перадаецца: *след* — *сле[т]*, *ложка* — *лы[ш]ка*, *малацьба* — *мала[дз’]ба*, *на сцежцы* — *на сце[с]цы*, *пераносчык* — *перано[ш]чык*.

Для праверкі правільнасці перадачы на пісьме звонкіх і глухіх, шыпячых і свісцячых зычных трэба змяніць слова ці падабраць аднакаранёвае слова, каб пасля зычнага быў галосны або санорны: *след* — *сляды*, *ложка* — *ложак*, *малацёба* — *малаціць*, *на сцежцы* — *сцежачка*, *пераносчык* — *пераносіць*.

У запазычаных словах напісанне зычных, якія нельга праверыць, вызначаецца па слоўніку: *баскетбол*, *вакзал*, *айсберг*.

105. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Сялянская раскоша

На сталё ў гліняных **місках** парыцца смажаная бульба з мясам. Каля яе — халаднік^с са свежых агуркоў з цыбуляю і кропам. Каўбаса, паляндвіца, кумпак, сала нарэзаны шчодрай рукой тоўстымі кавалкамі. У дадатак — толькі выняты з клінка^{*} сыр, **галушка** масла, а каля іх — міска **пахкага** мёду з сотамі.

Зірнуўшы на ўсю гэту сялянскую раскошу, Кастусь напачатку падумаў, што яго сябар Лявон знарок рыхтаваўся да сустрэчы. Аднак, згадаўшы сваіх бацькоў і руплівых **аднавяскоўцаў**, успомніў, што на **касьбу**, жніво і іншыя **цяжкія** работы, як на свята, заўсёды пакідалі найлепшыя прысмакі (*Паводле І. Канановіча*).

Чаму на цяжкія работы людзі пакідалі найлепшыя прысмакі?

Пісьмова растлумачце правапіс звонкіх і глухіх зычных у выдзеленых словах.

У з о р: *міска* — *міса*.

НОСЧЫК — НОСЬБІТ

Носчык — рабочы, які пераносіць ручны багаж на вакзале; насільшчык: *працаваць носчыкам*.

Носьбіт — той, хто валодае, надзелены чым-небудзь, можа быць выразнікам, прадстаўніком чаго-небудзь: *носьбіты мовы*.

106. Запішыце словы, выбіраючы з дужак патрэбную літару.

Дока(*з/с*), ма(*г/х*)чымасць, абе(*т/д*), на квета(*ч/ц*)цы, сто(*г/х*), ду(*ж/ш*)кі, газе(*т/ч*)чык, з'ез(*д/т*), у бо(*ч/ц*)цы, бара(*дз/ц*)ьба, пераво(*з/ш*)чык, лі(*дж/ч*)ба, на паду(*с/ш*)цы, но(*з/с*)ьбіт, выгля(*д/т*), у спрэ(*ч/ц*)цы, самалю(*б/п*)ства, рын(*х/г*), праба(*ч/ц*)це, ця(*ж/ш*)касць, ка(*з/с*)ьба, возьме(*ш/с*)ся.

- Зрабіце фанетычны разбор двух слоў, у якіх не супадае колькасць гукаў і літар.

Ёсць пэўная колькасць слоў, якія канчаюцца на два звонкія зычныя. Аглушаюцца ў такім выпадку абодва зычныя: *поезд* — *пое[ст]*, *праезд* — *прае[ст]*, *з'езд* — *з'е[ст]*, *дождж* — *до[шч]* (Паводле Ф. Янкоўскага).

107. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Абгрунтуйце сваю думку.

Беларусь — наш агульны дом

У Беларусі жывуць прадстаўнікі звыш 140 нацыянальнасцей. Гісторыя адных налічвае шмат стагоддзяў, іншыя прыехалі ў нашу краіну ў мінулым стагоддзі, нехта — у апошнія гады. Прычыны, па якіх усе яны апынуліся ў Беларусі, розныя. Але наша краіна для ўсіх зрабілася другой радзімай, дзе яны вучацца, працуюць, бяруць шлюб, дзе нараджаюцца іх дзеці, дзе знаходзяцца магілы іх продкаў.^{сн}

Цяжка перадаць словамі пачуцці, якія ахопліваюць чалавека, калі ён далёка ад радзімы сустракае земляка. Спытайце, што яны адчуваюць у гэты момант, і вам адкажуць: адразу вее цяплом, перад вачыма ў адзін момант з'яўляюцца родны дом, бацькі, браты, сёстры. Усім хочацца чуць родную мову, успамінаць дарагія сэрцу мясціны. І гэта, мабыць, натхняе людзей на стварэнне свайго нацыянальнага асяродка. З другога боку, гэта дае магчымасць больш грунтоўна расказаць суайчыннікам пра свой народ, гісторыю і культуру сваёй краіны (*Паводле Л. Міхальчук*).

Выпішыце з тэксту словы з арфаграмамі — звонкімі і глухімі зычнымі. Раствлумачце іх напісанне.

Ці даводзілася вам далёка ад радзімы сустракаць земляка? Раскажыце пра свае пачуцці.

108. Запішыце словазлучэнні па-беларуску.

На тонкой ниточке, купаешься в речке, намажьте на хлеб, на деревянной полочке, вышивка на наволочке, пользуетесь фломастерами, вести на верёвочке, держишься за перила, в новой юбочке, дежурить на вышке, благодарить дочку, умножьте на семь, пломбир на палочке, заботишься о кошке, писать при свечке, рисунок на брошке, торопишься на встречу.

Раствлумачце правапіс свісцячых і шыпячых зычных.

● Зрабіце сінтаксічны разбор двух словазлучэнняў з рознымі відамі сінтаксічнай сувязі (дапасаванне і кіраванне).

109. Прачытайце афарызмы, растлумачце іх сэнс. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс зычных.

1. Табе зрабіўся блі(з/с)кім цэлы свет! А ці бліжэйшым стаў табе сусе(д/т)? (Н. Гілевіч). 2. Любоў і ла(д/т) узвышаюць, в..дуць за далягля(д/т). Варожасць і злосць прыніжаюць, адкідваюць наза(д/т) (А. Вярцінскі). 3. У нас добрая спа(д/ч)чына, паболей бы добрых спа(д/ч)ыннікаў¹ (М. Стральцоў). 4. Толькі блі(з/с)кіх збліжае ро-стань. Толькі з блі(з/с)кімі час у згодзе (Н. Мацяш). 5. Б..ларусу і ў Парыжы сняцца б..лізна бяро(з/с) і сосен ме(дз/ц)ь (П. Панчанка).

Напішыце сачыненне-мініяцюру на тэму аднаго з афарызмаў (тып тэксту — разважанне).

Практ.
109–1

§ 13. Правапіс прыстаўных і ўстаўных зычных

110. На аснове прыкладаў сфармулюйце правілы напісання прыстаўных зычных.

- Восень, вобласць, вўлей, вўгал;
- восень — асенні, вобласць — абласны;
- увосень, завоблачны, завуголле;
- Орша, Омск, Ульяна.

1. Прыстаўная літара **в** пішацца:

- перад націскным **о** ў пачатку слоў: *вóсень, вóблака*; у вытворных ад іх словах пасля прыставак: *увóсень, завóблачны* (а л е: *о́каць* і вытворныя ад яго, *о́дум*). Пры змене месца націску **о** пераходзіць у **а** і прыстаўная **в** не пішацца: *вóсень — асénні, вóблака — аблачы́нка*;
- у запазычаных словах: *вóхра, вóцат* і вытворных ад іх: *вóхрыць, вóцатны*;
- перад каранёвым **у** ў пачатку слоў: *вўгаль, вўда, вўчань*, а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *абвўглены, вудзі́льна, навучэ́нец*;
- перад націскнымі прыстаўкамі **у-**, **уз-** (**ус-**): *вўпраж, вўзгала́йце, вўсці́шны**;
- у словах *вóка, вóстры, вакóл* і вытворных ад іх незалежна ад націску: *вачэ́й, вастры́ць, навакóлле*.

2. Пристаўная літара **в** не пішацца:

- перад пачатковым націскным **о** ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *опера, офіс, О́риша, О́ксфард*;
- перад пачатковым **у** ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *у́нікум, у́рна* (а л е: *вўстрыца*), *Уша́чы, Ура́л*;
- перад прыставачным **у** і перад **у**, якое паходзіць з **в**: *удвўх, угнаё́нне, уну́к, учо́ра*.

3. Устаўная літара **в** пішацца:

- перад націскным **о** ў сярэдзіне некаторых слоў: *ніво́дзін, Ляво́н*;
- перад націскным **у**: *павў́к, есавў́л*, а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *павуці́нне, есавў́льскі* (а л е: *аў́л, баў́л*);
- перад **у** ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах: *Навў́м, Тадэвўш* (а л е: *Барнаў́л*).

4. Пристаўная літара **з** пішацца ў займенніках *зэты, зэтакі, зэтулькі*; у прыслоўях *зэтак, зэтакса́ма, дазэтуль*; у выклічніках *зэй, зо, за, зэ*.

111. Прачытайце верш. Раствумачце правапіс выдзеленых слоў.

На **возеры** — зялёны **астравок**,
Нібы застыў на хвалях паплавок.
На **астравок** зялёны не вяслуй^м,
Ты гэтых ціхіх хваль не расхвалюй.
К. Камейша.

- Ці з'яўляюцца аднакаранёвымі словы *хва́лі* і *расхваляваць*?
Запішыце верш па памяці. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

ВУГЛАВЫ — ВУГЛАВАТЫ

Вуглавы́ — 1. Які мае форму вугла: *вуглавое злучэнне*. 2. Які стаіць на вуглу, на перакрываванні вуліц: *вуглавы дом*.

Вуглава́ты — з выступамі, няроўны: *вуглаваты почырк*.

112. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, літару **в**.

На..учанне, ..огненны, ..углаваты, ..увага, ..упарты, ..узнагарода, ..орган, ..опера, ..ольха, ..угор, ..ордар, ..урад, ..угаль, ..образ,

..опратка, ..астраслоўе, ..обласць, ..офіс, ..ураган, ..остраў, ..опытны, ..узрост, ..уж, ..астрэйшы.

● Знайдзіце слова, утворанае складана-суфіксальным спосабам. Назавіце арфаграмы ў гэтым слове.

113. Прачытайце верш. Якія словы і выразы дазваляюць уявіць восень як жывую істоту?

Падаюць яблыкi —
Тупае восень па садзе.^{сн}
Жоўтае лісце
Мяце на кляновай градзе.
А надвячоркам
На прызбе нячутна прысядзе
І залацісты праменьчык
Ля ног пакладзе.
Будзе пра лета мінулае
Думаць паціху.
Гляне спакойна
На познія кветкі ў акне.
Здыме нязлосна
Са смуглай шчакі павуцінку
І гаркаваты начлежны дымок
Пракаўтне...

Г. Бураўкін.

Знайдзіце ў вершы словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Праваліс прыстаўных і ўстаўных зычных». Выкарыстоўваючы іх, а таксама словы *навокал, воблачка, водбліск, вогнішча, вопратка, водсвет, вастралісты, вохра* і інш., складзіце тэкст (4-6 сказаў) на тэму «Тупае восень па садзе».

114. Запішыце словы па-беларуску.

Урожай, остроносый, паўтина, осенний, осень, олово, угловой, озеро, урна, уголь, рабочий-угольщик, заострить, наушники, вьюн, ультразвук, облако, узел, обыск, Наум, Ольга, Обь, Ульяна, Узда, Огненная Земля.

115. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Абгрунтуйце сваю думку.

Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Школа дз..лілася ..узкім калідорчыкам на дз..ве пал..віны: у адной быў клас.., а ў другой жыла наста..ніца. Другая пал..віна была

мен..шая за першую. Гэта быў (не)в..лікі пакой. Для адной сц..ны ст..яў доўгі стол, увесь закладз..ны кні..камі, нотамі, рознымі паперамі. Паміж ст..лом і ..акном ст..яла крэсла (з/с) высокаю с..пінкаю. Для другой сц..ны — шырокая мя..кая канапа, а (з/с) двух канцоў канапы — крэслы ў б..ларускім с(ты/ці)лі, (з/с) ра(з/с)ьбою, ц..вёрдыя і простыя. На сц..не вісела карта Б..ларусі, а над ёю — абвіты б..ларускім па..ском мален..кі п..ртрэт Янкі Купалы.

..окны гл..дзелі ў са(д/т). Праз іх відаць былі клумбы (з/с) прыгожымі буйнымі кветкамі, нек..лькі градак (з/с) аг..роднінаю. Па градах сц..ліўся ..усаты г..рох, з..вісаў (з/с) высокіх кійкоў св..імі кволымі^М ..усікамі, пачынаў цв..сці бледна(?)фі..летавымі дробнымі кветачкамі (Паводле М. Гарэцкага).

Практ.
115-1

- Растлумачце пастановку двукроп'я і працяжнікаў у сказах тэксту.

§ 14. Правапіс літар **у** і **ў**

116. Размяркуйце пункты правіла напісання літар **у** і **ў** на дзве групы: 1) пішацца літара **у**; 2) пішацца літара **ў**. Праілюструйце правілы прыкладамі.

на канцы іншамоўных слоў не пад націскам

пасля галосных у пачатку, сярэдзіне і канцы слоў

у пачатку ўласных назваў

пасля знакаў прыпынку

пад націскам

пасля злучка ці двукосся, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны

у іншамоўных словах, якія заканчваюцца на **-ум, -ус**

1. Літара **у** абазначае галосны гук [у] і пішацца:

- у пачатку сказа, пасля знакаў прыпынку і пасля зычных: *У слове «прыслоўе» 8 літар і 9 гукаў;*
- у пачатку ўласных назваў: *каля ракі Ушачы, ва Узбекістане;*
- у запазычаных словах, якія заканчваюцца на **-ум, -ус**: *акварыум, радыус, страус* і вытворных ад іх;
- у словах з націскным **у**: *каля ўрны, пачулася ўханне;*
- на канцы нескланяльных запазычаных слоў не пад націскам: *фраў, ток-шоў, ноў-хаў, Бернард Шоў.*

2. Літара **ў** абазначае зычны гук [ў] і пішацца:

- пасля галосных у пачатку слова: *на ўзлеску, ва ўніверсітэце*;
- у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *аўдыторыя, паўза*;
- пры чаргаванні [л] з [ў]: *спяваў, паўметра* (а л е: *палка, памылка, сеялка, Албанія, Алжыр, Балгарыя*);
- пры чаргаванні [в] з [ў]: *лаўка, Каўказ* (а л е: *ва В'етнаме, рака Влтава*);
- пасля злучка ці двукосся, калі папярэднія слова заканчваюцца на галосны: *мастакі-ўмельцы, у «Выбранае» ўвайшлі*.

117. Спішыце, устаўляючы **у** ці **ў**.

Жо..ты, кантрольна..ліковы, гучнае «..ра», со..с, каля ..зды, на ..краіне, Ніна ..ладзіміра..на, цётка ..ладзя, Брэцкая ..нія, па..чарашняму, па..за, бра..нінг, стра..с, па..днёва..сходні, ды..наза..р, ба..л, ла..рэат, ваку..м, а..тарытэтны, каля ..ваходу, гэта ..топія, часопіс «Маладосць» ..знагародзіў удзельніка.. конкурсу, моцны ..раган, Е..ропа, сімпозі..м.

АЎТАРЫТЭТНЫ — АЎТАРЫТАРНЫ

Аўтарытэтны — які карыстаецца аўтарытэтам; які заслугоўвае аўтарытэт: *аўтарытэтная крыніца інфармацыі*.

Аўтарытарны — заснаваны на безагаворачным падпарадкаванні ўладзе, аўтарытэту: *аўтарытарны стыль кіраўніцтва*.

118. Устанавіце адпаведнасць паміж словамі і даведкамі пра іх паходжанне. Запішыце словы згодна з арфаграфічнымі нормамаі.

1) фа..на	а) ад лац. <i>radius</i> — спіца, прамень
2) аквары..м	б) ад англ. <i>round</i> — кола, круг
3) джо..ль	в) ад лац. <i>auctoritas</i> — уплыў, значнасць
4) рады..с	г) ад лац. <i>fauna</i> — імя старажытнарымскай багіні палёў і лясоў
5) ра..нд	д) ад ням. <i>Frau</i> — пані
6) прэзіды..м	е) ад лац. <i>aquarium</i> — вадаём
7) а..тарытэт	ж) ад лац. <i>praesidium</i> — абарона, старшынства
8) фра..	з) ад <i>J. Joule</i> — прозвішча англійскага фізіка

Раскрыйце значэнні прыведзеных слоў.
З двума словамі (на выбар) складзіце сказы.

Практ.
118–1

У словах, якія абазначаюць прозвішчы, імёны, геаграфічныя назвы, пачатковая літара **У** пішацца не ў адпаведнасці з вымаўленнем. На пісьме: *на Украіне, на Узбекістане, ва Ушачах, артыстка Уланава*; у вымаўленні: *на [ў]краіне, на [ў]збекістане, ва [ў]шачах, артыстка [ў]ланава* (Паводле Ф. Янкоўскага).

119. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак. Спішыце тэкст, устаўляючы замест кропак **у** ці **ў**.

Колькі памятаю сябе, слова Коласава было .. нашай хаце гэткае ж звычайнае, як акраец хлеба, што за..сёды ляжа.. на стала пад белым саматканым абрусам.

І сёння стаіць яшчэ .. нас дома старая, зрадзелая ..жо .. голлі груша-касцянка. Некалі вакол яе слалася ша..ковая, ..тульная муро..ка. І так прыемна было прылегчы ці пасядзець на ёй .. гарачыню^{сп}, .. спякотны дзень.

А ..летку тысяча дзевяцьсот дваццаць другога года прыязджа..^ф .. нашу вёску і сядзе.. пад гэтай самай касцянкай Якуб Колас. Ён чыта.. з «Новай зямлі» «Раніцу .. нядзельку», «Дзядзьку .. Вільні».

А як скончы.., мужчыны падкідалі яго на «..ра» і гэтак на руках да самай школы неслі.

Не ведаю, з таго часу ці раней яшчэ, але .. нашай хаце «Раніцу .. нядзельку» ..се ведалі на памяць (Паводле А. Васілевіч).

120. Пісьмова перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Крытый футбольны манеж в Минске — это универсальный спортивно-оздоровительный комплекс, включающий футбольное поле, тренировочные залы и беговую дорожку. Варианты трансформации зала позволяют проводить соревнования по футболу, регби, гандболу, баскетболу, волейболу, теннису,

а также выставки, концерты, дискотеки. При трансформации футбольного поля травяное покрытие защищается специальным настилом, на котором устанавливаются трибуны. Арена по периметру окружена пространством фойе с гардеробами. На четырёх этажах размещены четыре бассейна с разно-

образными устройствами, каскадами, тренажёрные залы, косметические салоны, бани и сауны (*По энциклопедическому справочнику «Современная Беларусь»*).

Слоўнік

защищаться — тут: *засцерагацца*

пространство — *прастора*

устройство — тут: *устройства, прылада, абсталяванне*

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, дакажыце, што футбольны манеж у Мінску — універсальны спартыўна-аздараўленчы комплекс.

Практ.

120–1

§ 15. Правапіс *д* і *дз*, *т* і *ц*

121. Размяркуйце словы на чатыры групы ў адпаведнасці з правіламі правапісу *д* і *дз*, *т* і *ц*. Сфармулюйце правілы.

Цікавы, цвік, дыктант, сцяна, тэарэма, камандзір, абедзве, дзюба, жакецік, дыплом, подзвіг, мушкецёр, падзея, бамбардзір, чацвер, артылерыя.

У беларускай мове літары *д*, *т* пішуцца для перадачы на пісьме цвёрдых зычных гукаў [д], [т], а *дз*, *ц* — для перадачы мяккіх зычных гукаў [дз’], [ц’].

1. Чаргаванні [д] — [дз’] (дзеканне) і [т] — [ц’] (цеканне) адбываюцца:

- перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*: *народ* — у *народзе*, *карта* — на *карце*;
- перад мяккім [в’]: *два* — *дзве*, *чэрствы* — *счарсцвелы*;
- перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання *-ін-, -ір-, -ік-, -ёр-, -еец-, -ейск-, -ірава-* ў іншамойных словах, а таксама ў словах, вытворных ад іх: *каманда* — *камандзір*, *білет* — *білецёр* (а л е: *Індыя* — *індыец*, *індыйскі*).

2. *Дз* і *ц* пішуцца згодна з вымаўленнем перад [в’]: *дзверы*, *чацвер*, *подзвіг*, *мядзведзь*, *Дзвіна*, *Мацвей* (а л е: *твіст*, *Ядвіга*).

3. Прыставачны [д] і суфіксальны [т] перад [в’] перадаюцца адпаведна літарамі *д* і *т*: *адвезці*, *падвязаць*; у *выдавецтве*, аб *прыродазнаўстве*.

Літары *д* і *т* перад мяккім [в’] пішуцца і ў некаторых іншых словах: *мардва** — *мардвін*, *Літва* — у *Літве*.

4. У пераважнай большасці слоў іншамоўнага паходжання ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем пішуцца **д** і **т**: *студэнт, апладыменты, атэстат, універсітэт*.

У некаторых словах іншамоўнага паходжання ў адпаведнасці з традыцыяй і літаратурным вымаўленнем пішуцца **дз, ц**: *мундзір, дзюшэс, бардзюр, цір, эцюд, цюльпан, каранцін* і інш.

5. Ва ўласных назвах **д, т** і **дз, ц** пішуцца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: *Людміла, Дэфо, Балтыка, Ватыкан, Антарктыда, Тэрэза, Дзікенс, Хрысціна, Аргенціна*.

122. Запішыце словы ў два слупкі, выбіраючы з дужак патрэбныя літары:
1) словы з **д, т**; 2) словы з **дз, ц**.

(Д/дз)веры, бамбар(ды/дзі)раваць, (дэ/дзе)по, прак(ты/ці)кант, каман(ды/дзі)роўка, (дэ/дзе)путат, (тэ/це)левізійны, (дэ/дзе)кабрысты, ап(тэ/це)ка, (Ты/Ці)бет, апла(ды/дзі)сменты, (ды/дзі)ялект, тэф(тэ/це)лі, Лю(д/дз)міла, (ты/ці)раж, (Тэ/Це)ляханы, Палес(ты/ці)на.

ДЫАЛЕКТ — ДЫАЛЕКТЫЗМ

Дыялект — гаворка, пашыраная на пэўнай тэрыторыі; мясцовая разнавіднасць мовы: *паўднёва-заходні дыялект*.

Дыялектызм — слова або моўны зварот якога-небудзь дыялекту ў літаратурным творы: *ужыванне дыялектызмаў*.

Няправільнае ўжыванне: *у рамане шмат дыялектаў* (правільна: *шмат дыялектызмаў*).

Практ.
122–1

123. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс слоў з **д, дз, т, ц**.

1. Д..ед вывеў мяне на (це/тэ)расу, якая спускалася ў парк (З. Бядуля). 2. Выбіраем ад курса (дзе/дэ)легацыю і спачатку ід..ём да (дзе/дэ)кана факульт(тэ/це)та (А. Васілевіч). 3. Я(д/дз)віся слухае, як шумяць за акном дрэвы (М. Лынькоў). 4. Данік Васіль пабыў брыга(ды/дзі)рам два гады, а пасля стаў радавым калгаснікам^{сн} (А. Алешка). 5. Мікіта ўсё час(т/ц)ей прападаў у экспе(дзі/ды)цыях і розных каман(дзі/ды)роўках (А. Ветэх). 6. Квітнею(т/ц)ь на двары (ту/цю)льпаны (А. Зэкаў). 7. Рэгіна моўчкі па..шла да (д/дз)вярэй (В. Кадзетава).

124. Письмова перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Кинотеатр-мультиплекс «Беларусь»

Первый в Минске кинотеатр-мультиплекс «Беларусь» с пятью зрительными залами и общим количеством мест более тысячи открылся 13 сентября 2008 года на месте бывшего здания одноимённого кинотеатра.

Кинозалы мультиплекса оборудованы специальной системой демонстрации фильмов. Она позволяет транслировать один фильм одновременно во всех кинозалах со смещением времени показа от 15 до 30 секунд либо организовать в каждом зале индивидуальный просмотр. Для достижения идеального звукового комфорта и в залах, и в аппаратной мультиплекса предусмотрены акустические подвесные потолки. Залы, как лепестки цветка, расположены вокруг ядра — кинопроекционной, а сам мультиплекс выполнен в форме эллипса. На первом уровне двухэтажного кинотеатра находятся кинозалы, кассы, буфет, торговые павильоны, игровой центр, на втором — служебные и технические помещения. Все интерьеры выполнены в стиле минимализма. Здание удачно вписывается в окружающую застройку и природный ландшафт (*По фотоальбому «Беларусь созидаящая»*).

Слоўнік

кинопроекционная — *кінапраекцыйная*
мультиплекс — *мультыплекс**
подвесной — *падвэсны*
смещение — *зрушэнне*

125. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Назавіце моўныя сродкі, характэрныя для гэтага стылю.

Поўня

В..чарэе. Пры(*т/ц*)емкаявая шэрань перахо(*д/дз*)іць у густаватую і (*т/ц*)ёплюю, як (*з/с*)гатаваны ра(*с/с*)ол, ноч. Лё..кая, ле(*д/дз*)ь улоўная стылас(*т/ц*)ь а..чуваецца ў пах..ладалым паветры. Аз..рцо выдыхнула з с..бе празрыстую тканіну туману. Павісла яна, зачাপіўшыся^c за в..ршалінкі аеру, над самай вадою, а пас(*?*)ля, бы(*цц/ц*)ам апам..таўшыся, папаўзла на бліжэйшыя кусты вербало(*зз/з*)я ў нізінках, абла(*с/ш*)чыла шурпатую паверхню валуноў і датыкнулася да разбура(*нн/н*)ых рэшткаў замка. З(*?*)за далёкага грэбня лесу, які, бы(*цц/ц*)ам затупле(*нн/н*)ыя пікі, па(*д/т*)піраў неба, паказаўся

ярка(?)пурпурны краёчак начнога св..ціла. Палахлівай, ле(д/дз)ь заўважнай паз..лотаю асвят(т/ц)іліся^с ні(з/с)кія, з фі..летавым адлівам хмары, падобныя да падрыхтава(нн/н)ай для пра(д/дз)іва ку(д/дз)елі. На (не)далёкай лугавіне, у тумановым малацэ, раптам у(з/с)крыкнуў драч.

Поўня дастойна, з гонарам выплывала, узбіралася на неба. Вось яна вялізным дыскам павісла над лесам. І ўжо праз імгненне ўспаўзла на сярэдзіну неба, адразу заліла наваколле казачным святлом, якое адначасова зачароўвала і наводзіла страх (Паводле А. Казлова).

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс **д** і **дз**, **т** і **ц**.

Якія вы ведаеце назвы фаз Месяца ў беларускай мове?

Практ.
125–1

§ 16. Правапіс падоўжаных зычных

126. Вусна адкажыце на пытанні, прывядзіце прыклады.

У якім становішчы зычныя гукі могуць вымаўляцца падоўжана?

Як на пісьме перадаецца падоўжанае вымаўленне зычных гукаў?

Якое спалучэнне літар выкарыстоўваецца для перадачы на пісьме падоўжанага гук [дз']?

У якіх словах зычныя гукі звычайна не падаўжаюцца?

1. У беларускай мове ў становішчы паміж галоснымі зычныя гукі [з'], [л'], [н'], [с'], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [ч] могуць вымаўляцца падоўжана. Такое іх вымаўленне на пісьме перадаецца падвоеным напісаннем адпаведных літар: *палоззе, соллю, насенне, калоссе, пняццю, збожжа, узвышша, ноччу*. Падоўжаны гук [дз'] перадаецца на пісьме спалучэннем літар *ддз*: *суддзя, стагоддзе*.

2. Падаўжэнне зычных не адбываецца ў словах *Ілья, Ульяна, Касьян, Емяльян, Юльян, Юльяна* і вытворных ад іх: *Ільіч, Ульянаў, Касьянавіч, Емяльянавіч* і інш., а таксама ў словах, утвораных ад дзеяслова *ліць*: *лье, вілью, налью*.

3. У запазычаных словах і вытворных ад іх, у тым ліку ва ўласных імёнах і назвах, падвоеныя літары звычайна не пішуцца: *калектый, сума, група, калона, Ала, Іна, Кірыл, Генадзь, Адэса, Марока, Ніца*.

В а к л ю ч е н н е: *ванна, манна, панна, бонна**, *мадонна, мецца-сапрана**, *саванна, Ганна, Жанна, Сюзанна, Мекка* і інш.

127. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Кал..екцыя, палоз..е, дванац..аць, гнездаван..е, узбярэж..а, бар..ыкада, тон..а, рал..я, Іл..іч, пер..он, сён..я, мас..аж, ван..а, пас..ажыр, пісьмен..ік, нал..ю, навакол..е, раўнадуш..а, прамен..е, адзен..е, пытан..е, Ул..янавіч, развод..е, тэр..ыторыя, грам..атыка, Палес..е, абліч..а, світан..е, эф..ектыўны, раздол..е.

ЭФЕКТНЫ — ЭФЕКТЫЎНЫ

Эфэктны — які робіць моцнае ўражанне: *эфектны выгляд*.

Эфектыўны — які прыводзіць да пажаданых вынікаў; дзейсны: *эфектыўныя лекі*.

128. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя кампаненты — словы з падоўжанымі зычнымі. Запішыце. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

1) ні днём ні ...	а) ‘у стане крайняга хвалявання, неспакою, трывогі’
2) не ... дык заўтра	б) ‘трывала асталёўвацца дзе-небудзь, уладкоўвацца на доўгі тэрмін’
3) як на гарачым ...	в) ‘зусім малы, малалетні’
4) пуцёўка ў ...	г) ‘падтрымка на пачатку якой-небудзь дзейнасці’
5) пускаць ...	д) ‘ніколі, увесь час’
6) пад стол ... ходзіць	е) ‘вельмі хутка, у бліжэйшы час (будзе што-небудзь)’

Д л я д а в е д к і: *жыццё, пешшу, ноччу, вуголле, карэнне, сёння*.

З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы. Разбярыце іх па членах сказа.

129. Прачытайце верш. Якім настроем ён прасякнуты?

І калі разальецца ранне
Чысцінёй некранутай над светам,
Паспяшаю зноў на спатканне
Я са шчодрым сунічным летам.

Спеў птушыны чуюцца звонкі,
І нібыта рассыпаў хтосьці^м
На паляне ягады-зоркі
Невымоўнае прыгажосці.

Як прыемна з кошыкам поўным
Нетаропка дамоў вяртацца.
Водар лесу такі чароўны
Будзе доўга мне ўспамінацца.

Н. Цвірко.

Успомніце, чым адрозніваецца падаўжэнне зычных ад падваення. Выпішыце з верша спачатку словы з падаўжэннем зычных, а затым — з падваеннем. Дапоўніце кожны радок слоў уласнымі прыкладамі.

Падбярыце эпітэты да слова *лета* (шчодрое, сунічнае...).

130. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

У пачатку восені балота, нібы праменнем^м, падсвечана ягаднай чырванню. Пацеркамі рассыпаны ў імху журавіны. Бруснічнік далікатна трымае ў лакараваных далоньках свае нясмела-ружовыя гроначкі.

— Сюды! — кліча ягадніка купінка, аплеценая нітачкамі журавінніку.

— Не, сюды! — зваблівае* яе шыкоўная суседка, якая ў зарасніку багуну беражэ саспелыя буйныя ягады.

Ажно вочы разбягаюцца, сэрца вырываецца з грудзей, а рукі шчыруюць у сівым імху ў знаёмай толькі сапраўдным ягаднікам спешцы (*Паводле А. Масла*).

Выпішыце з тэксту словы з падаўжэннем і падваеннем зычных. Карыстаючыся гэтымі словамі як апорнымі, пісьмова перакажыце тэкст.

- Знайдзіце ў тэксце аднакаранёвыя словы.

Раскрыйце значэнні ўжытых у тэксце фразеалагізмаў.

131. Прачытайце тэкст. Назавіце сказ, у якім сфармулявана яго асноўная думка. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх правапіс.

Як быў я малы, разро(с/сс)я пад Сумлічамі куст шыпшыны. А калі я ішоў на в..йну, куст быў ужо ц..лым зара(с/сс)нікам. Пакутуючы душой у той праклятай Няме..чыне, я толькі і думаў пра Волечку і пра тую шыпшыну. Без Волечкі і без шыпшыны няма для мяне і роднай Бацькаўшчыны^л. Для мяне будзе радасць, калі я прайду паўз той зара(с/сс)нік, уваходз..чы ў Сумлічы. На мой розум, толькі той ч..лаvek, хто, калі яго вырвуць з роднага месца, будзе рва(ц/цц)а

туды, пакуль жывы. Няма мне жы(ц/цц)я там, дзе не расце тая шыпшына, што ў маім мален..тве цешыла мне вочы. Лепш гры(с/з)ці з..млю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце (*Паводле К. Чорнага*).

Што сімвалізуе шыпшына ў тэксце?

Прывядзіце прыклады беларускіх прыказак, сэнс якіх перадае думку, выказаную ў апошнім сказе тэксту.

Запішыце 5-7 назваў населеных пунктаў Беларусі з падоўжанымі зычнымі.

● Як вымаўляецца прыназоўнік *без* у спалучэннях з назоўнікамі (*без Волечкі, без шыпшыны* і да т. п.)?

Практ.

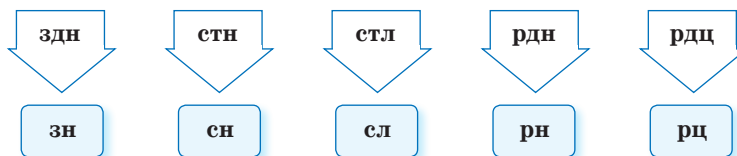
131–1

§ 17. Правапіс некаторых спалучэнняў зычных

132. Разгледзьце схемы. Сфармулюйце правілы правапісу спалучэнняў зычных. Прывядзіце ўласныя прыклады.

1. У беларускай мове ў асобных словах адбылося спрашчэнне груп зычных: гістарычныя спалучэнні *здн, згн, стн, скн, стл, рдн, рдц* вымаўляюцца як *зн, сн, сл, рн*, што перадаецца на пісьме:

- *здн* — *зн*: *выязны* (параўн.: *выезд*), *позна*, *спазніцца*;
- *згн* — *зн*: *бразнуць* (параўн.: *бразгаць*);
- *стн* — *сн*: *посны* (параўн.: *пост*), *кантрасны* (параўн.: *кантраст*);
- *скн* — *ск*: *бліснуць* (параўн.: *бліскаць*), *пырснуць* (параўн.: *пырскаць*); а л е: *віскнуць*, *націскны*;
- *стл* — *сл*: *шчаслівы* (параўн.: *шчасце*), *помелівы* (параўн.: *помета*);
- *рдн* — *рн, рдц* — *рц*: *міласэрны*, *сэрца* (параўн.: *сардэчны*).

2. Спалучэнні зычных *ск, ст, сц* [с'ц'] на канцы кораня слова могуць чаргавацца з *шч*, што і перадаецца на пісьме: *воск* — *вашчыць*, *густы* — *гушчар*, *хрысціць* — *хрышчоны* (а л е: *пячаны*, *пячынка*, *пячанік* [шч]).

3. Спалучэнне зычных *дт* на канцы слоў іншамойнага паходжання перадаецца праз *т*: *Кранштат*, *Шміт*.

133. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, літару **д** або **т**.

Праяз..ны, быць праез...ам, вус..ны, неміласэр..ны, пахіс..нуц-ца, хіс...ацца, свіс..нуць, разас...ланы, колькас..ны, бязлітас..ны, фар-пос..ны, Рэмбран..т, пачэс..ны, няўрымс...лівы, сэр..ца.

134. Запішыце словы, якія адпавядаюць прыведзеным значэнням.

1. Вечарынка ў акцёраў, студэнтаў і іншых з самадзейнымі нумарамі жартавіва-парадыйнага зместу. 2. Схільнасць да спагады іншым, да літасці над кім-небудзь. 3. Цэнтральнае нябеснае цела Сонечнай сістэмы, якое з'яўляецца гіганцкім вогненным шарам, што вылучае святло і цяпло. 4. Які мае адносіны да вобласці, належыць ёй. 5. Той, якому дадзена шчасце, які мае, адчувае шчасце, радасць, захапленне ад чаго-небудзь. 6. Ежа без мяса і малака, не скаромная; якую ўжываюць у час паста. 7. Заснаваны на кантрасце. 8. Які дае права на праезд якім-небудзь відам транспарту.

135. Запішыце словазлучэнні па-беларуску.

Присвистнуть от удивления, постное блюдо, застлать пол, крёстная мать, безжалостный поступок, крепостной вал, ненавистное место, полезные продукты, качественные прилагательные, количественные числительные, предложный падеж.

136. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Якую ролю адыгрываюць у тэксце прыметнікі — назвы колераў?

(Дз/д)ень у В..нецыі

С..рабрысты туман прыглушыў а пас..ля і (з/с)хаваў (не)звычайную кар(т/ц)іну якую можна ўбачыць назіраючы за небам В..нецыі і в..дой яе каналаў. С..рабрысты туман пагл..нуў п..рламуטравыя адценні^ф ружовай ласкавасці і блакітнай пя..чоты.

С..рабрыста(?)ж..мчужны кол..р. Роўн..дзь заліва (зз/з)яе бы(цц/ц)ам луска в..лізарнай рыбіны. Толькі на хвіліну бліс..нула (з)за аблокаў капрызнае со..нца і вокамгне(нн/н)а зм..ніўся гора(д/т).^{сн}

У(з/с)пыхнулі зіхо(д/т)кія фарбы неба палацаў с..бораў. Ра(з/с)хінуўся ўвесь неб..схіл. Міл..ёны брыл..янтаў радас..на бліскаюць на

вёслах гандол як бы(цц/ц)ам карáлі або пац..ркі (не)в..домай русалкі (Паводле Т. Мушинскай).

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і расстаўляючы знакі прыпынку. Растлумачце правапіс спалучэнняў зычных.

Практ.
136–1

§ 18. Правапіс мяккага знака і апострафа

Змякчальны мяккі знак

137. Размяркуйце пункты правіла правапісу змякчальнага мяккага знака на дзве групы: 1) мяккі знак пішацца; 2) мяккі знак не пішацца. Праілюструйце правілы прыкладамі.

пасля літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя зычныя

перад мяккім зычным, які пры змене слова або падборы аднакаранёвага слова чаргуецца з цвёрдым

пасля мяккага зычнага перад цвёрдым

пасля мяккага [л'] перад цвёрдым або мяккім зычным

пасля **з, с, дз, ц** перад мяккімі зычнымі, калі пры змене слова або падборы аднакаранёвага слова абодва зычныя застаюцца мяккімі або становяцца цвёрдымі

пасля літар **б, м, н, в, ф, д, т**

паміж падоўжанымі зычнымі

1. Мяккі знак пішацца пасля літар **з, л, н, с, ц** (парны да [т]), **дз** (парны да [д]):

- для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага на канцы слова: *мазь, вучань, дзевяць, мядзведзь*;
- для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага перад цвёрдым, а таксама перад мяккім зычным, які пры змене слова можа чаргавацца з цвёрдым: *рэдзька, барацьба, пісьменнік — пісьмо, дзьме — дзьмуць*;
- пасля мяккага [л'] перад цвёрдым або мяккім зычным, за выключэннем падоўжанага [л']: *бульба, вельмі, пальцы* (а *ле: голле, вяселле*).

2. Мяккі знак пішацца ў некаторых граматычных формах:

- у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку **-ма**, перад постфіксам 2-й асобы множнага ліку **-це**,